

Dragi prieteni,

Ne dăduserăm întâlnire la Exercițiile anuale ale Fraternității cu întrebarea: «Ce ne smulge din nimic?». O situație neașteptată, impunătoare și dramatică, ne-a constrâns să renunțăm la întâlnirea noastră, așteptată atât de profund de către toți, întotdeauna. Asta nu a făcut ca întrebarea să dispară, ci a făcut-o probabil chiar și mai acută, datorită naturii provocării cu care se confruntă întreaga lume. Tocmai situația care a apărut face, deci, ca măsurarea propriilor puteri cu această întrebare să fie și mai presantă, căutând un răspuns care să demonstreze că este la înălțimea întrebării. De aceea, ni s-a părut necesar să continuăm să ne susținem în aceste vremuri amețitoare, în care nimicul planează cu atâta putere deasupra vieții tuturor. Dorim să stăm în fața provocării care ne privește pe toți, fără să batem în retragere. Acest lucru ne va permite să verificăm dacă afecțiunea nouă și cunoașterea nouă, caracteristice «noii creaturi» generate de Botez, devin în noi «conștiința normală cu care trecem prin totalitatea circumstanțelor realului» sau nu (L. Giussani-S. Alberto-J. Prades, Generare tracce nella storia del mondo, Bur, Milano 2019, p. 90). Don Giussani ne oferă o sugestie metodologică prețioasă pentru realizarea acestei verificări: «Pentru ca mentalitatea să fie cu adevărat nouă e nevoie ca din conștiința „apartenenței” sale, aceasta să fie încontinuu angajată într-o comparație cu evenimentele prezente». Angajamentul în comparația cu evenimentele prezente este metoda care ne este indicată astfel încât mentalitatea să devină cu adevărat nouă. De fapt, «dacă nu pătrunde în experiența prezentă, cunoașterea cea nouă nu există, e o abstracție. În acest sens, a nu emite o judecată asupra evenimentelor înseamnă a mortifica credința» (ibidem, p. 91-91). Promisiunea că această comparație poate face să înflorească în noi creatura cea nouă ce se naște prin Botez și este trezită prin întâlnirea cu o comunitate creștină vie face ca acest drum al nostru, împreună, să fie fascinant. Textul pe care îl pregătesc și pe care vom lucra în lunile următoare vrea să fie instrumentul de lucru pentru această comparație. În cele ce urmează puteți citi Introducerea.

Julián Carrón
mai 2020

CE NE SMULGE DIN NIMIC?

De Julián Carrón

INTRODUCERE

«Ce este omul ca să îți aduci aminte de el, fiului omului, ca să ai grijă de el?».¹

Ce forță au azi aceste cuvinte ale Psalmului, după ce ne-am dat seama cu mai mare luciditate de nimicul nostru, de fragilitatea și neputința noastră, din cauza unui virus care a pus o lume întreagă cu spatele la zid! Această conștiință, pe care situația Coronavirusului ne-a făcut s-o câștigăm, face să iasă și mai mult în evidență uimirea noastră – tocmai în timp ce am făcut experiența celorlalți care se îndepărtau de noi din cauza epidemiei – în fața prezenței Cuiva care are grijă de noi, a cuiva pentru care noi contăm mai mult decât întreg universul: «Te-am iubit cu o iubire veșnică, fiindu-mi milă de nimicul tău».²

Cum ne-am putea începe ziua fără să fim profund mișcați de această preferință pe care o simțim în ceea ce ne privește? Cu atât mai mult în aceste vremuri! Care este esența acestei preferințe? Harul de a fi fost făcuți părtași la această veste: aceea că nu suntem singuri cu nimicul nostru, că există El, că Cristos există. Și, de fapt, prezența Lui, o prezență care rămâne prezentă în istorie, este darul cel mai prețios pe care ni s-a întâmplat să-l primim. De aceea, atunci când ne trezim, în fiecare dimineață, cerem: *Veni Sancte Spiritus. Veni per Mariam*, astfel încât această preferință să vibreze și mai mult în noi și ca noi să putem să savurăm tot mai mult, să gustăm, acest dar, fără de care nu am reuși nici măcar să ne uităm la condiția noastră existențială.

«Ce ne smulge din nimic?». Aceasta este întrebarea care ar fi trebuit să călăuzească Exercițiile noastre spirituale, gestul cel mai important din viața Fraternității. Dacă urgența sanitară ne-a impus să renunțăm la acest gest, nu a putut însă să ștergă întrebarea, care, chiar mai mult, a dobândit, tocmai în lumina evenimentelor recente, o importanță specifică și mai mare. Întrebarea, trimisă din timp tuturor celor care ar fi urmat să participe la Exerciții, pentru a favoriza o atenție față de propria experiență și maturizarea unei contribuții personale a fiecăruia, a provocat un pas impunător și o furtună de recunoștință. Este dovada, din nou, a faptului că – așa cum ni s-a întâmplat deja anul trecut³ – atunci când ceva sesizează umanitatea noastră, cu toate rănilile ei, imediat ne dăm seama și reacționăm.

«Ce ne smulge din nimic?». Întrebarea a fost resimțită ca fiind pertinentă pentru experiența vieții, trezind o recunoștință imediată, și totodată ca un mare gest de prietenie. Acest lucru pune accent și pe sensul cuvântului prietenie: suntem prieteni pentru a ne ajuta să nu ne fie frică de întrebări, chiar și de cele care solicită și neliniștesc, care rănesc și zguduie. Statul nostru împreună nu ar putea fi prietenie dacă am pune cumva deoparte aceste întrebări. După ce a primit întrebarea propusă, cineva dintre voi, la începutul scrisorii sale, mi-a scris: «Scuză-mă dacă nu îți spun „dumneavoastră”». Aș vrea să-ți scriu ca unui prieten, un prieten căruia îi cer ajutor, un prieten căruia îi cer imposibilul. Și prietenilor le vorbesc cu „tu”. A fi prieteni înseamnă să privim direct, împreună, cu toată umanitatea noastră, așa cum e ea, această întrebare: «Ce ne smulge din nimic?».

¹ Ps 8,5.

² Cfr. Ier 31,3.

³ Se face referire la Exercițiile spirituale ale Fraternității Comunione e Liberazione cu titlul «Ce rezistă la proba timpului?», care au avut loc la Rimini din 12 în 15 aprilie 2019.

1. Despre care nimic e vorba?

Dacă am vorbit despre un «nimic» este pentru că existența omului contemporan – adică existența noastră personală și socială –, într-un mod tot mai clar și mai impunător, fără agitație sau declarații deosebite, și totuși nu fără niște efecte vizibile, pare marcată de nihilism. Nu facem aluzie la un curent cultural, ci la o situație existențială. Această situație ne interesează s-o privim, chiar și numai la nivelul trăsăturilor ei esențiale, nu pentru o plăcere analitică sau descriptivă, ci mai degrabă cu pasiunea celui care dorește să descopere un drum care să-i permită vieții fiecăruia dintre noi să meargă spre propria împlinire, în circumstanțele date, oricare ar fi acestea.

Ce caracteristici are nihilismul care, de o manieră mai mult sau mai puțin explicită, mai mult sau mai puțin conștientă, s-a insinuat în modul nostru de a gândi și de a trăi?

Pe de o parte, el se prezintă ca un dubiu asupra consistenței ultime a realității: totul sfârșește în nimic, chiar și noi înșine. «Din percepția amețitoare a aparenței efemere a lucrurilor, se dezvoltă, ca cedare și negare mincinoasă, tentația de a gândi că lucrurile ar fi iluzie și neant».⁴ Pe de altă parte – corelat cu primul aspect –, nihilismul se prezintă ca un dubiu asupra pozitivității vieții, asupra posibilității unui sens și a unei utilități a existenței noastre, care se traduce în mod normal în percepția unui gol care amenință tot ceea ce facem, determinând astfel o disperare subtilă, chiar și în viețile foarte ocupate și pline de realizări, care au agendele încărcate de programări, de întâlniri și de proiecte pentru viitor.

Un film celebru, al anilor '80, *Poveste fără sfârșit*, face o aluzie la această situație, sugestivă și de efect. Este vorba despre dialogul dintre Gmork, «slujitorul Puterii care se ascunde în spatele Nimicului», și Atreyu, tânărul erou chemat să oprească Nimicul. «Oamenii au încetat să mai spere. Și uită de propriile vise. Astfel Nimicul înaintează», spune primul. «Ce este acest Nimic?!», întreabă cel de-al doilea. «Este golul care ne înconjoară. Este disperarea care distruge lumea, și eu am făcut în așa fel încât să ajut Nimicul [...] Pentru că e mai ușor să stăpânești pe cineva care nu crede în nimic. Și acesta e modul cel mai sigur pentru a cuceri puterea».⁵

În aceste metafore sugestive se exprimă ceva din acea atitudine pe care azi o definim cu cuvântul «nihilism». Toți îl putem recunoaște: «nimicul care înaintează» în viață, «disperarea care distruge», «golul care ne înconjoară», care devine, cu alte cuvinte, fenomen social.

Poate că faptul de a fi trebuit să ne oprim din cauza Coronavirusului ne-a făcut să medităm, așa cum nu ni se întâmplase de mult, la cine suntem, la cum și cu ce trăim, la ce conștiință avem despre noi înșine și despre lucruri. Cum spune Tolstoj: «Omului de azi i-ar fi suficient să se oprească o clipă din activitatea lui și să se gândească, să compare exigențele rațiunii sale și ale inimii sale cu condițiile actuale ale existenței, ca să-și dea seama că toată viața sa, toate acțiunile sale sunt în contradicție continuă și răsunătoare cu conștiința sa, cu rațiunea și cu inima sa».⁶

Iată cum o tânără de liceu și-a dat seama de sine oprindu-se să mediteze: «În timpul primei săptămâni de carantină cred că am trăit, ca mulți alții, momente de mare tulburare. Ideea de a sta închisă în casă, fără să-mi văd prietenii, iubitul, și fără să pot ieși în mod liber, m-a terorizat. Apoi,

⁴ L. Giussani, *L'uomo e il suo destino*, Marietti 1820, Genova 1999, p. 13.

⁵ *Poveste fără sfârșit (Die unendliche Geschichte)*, RFT 1984, regie și scenariu de Wolfgang Petersen.

⁶ L. Tolstoj, *Il risveglio interiore*, Incontri, Sassuolo 2010.

însă, am dat o serie de telefoane care m-au impulsionat. Mai ales, discuția cu un prieten de-al meu care, în fața cuvintelor mele „sunt bine, dar nu prea”, a dorit să sape mai adânc. Vorbind cu el mi-am dat seama că de ceva vreme nu-mi mai puneam întrebări, lăsam să alunece totul din mine, un pic din frică, un pic pentru că nu voiam să ajung la niște răspunsuri incomode. Mi-am dat seama cât de prostesc era să nu-mi pun întrebări, dacă oricum asta mă făcea nefericită. Așa am început să mă întreb ce mă speria cu adevărat și mi-am dat seama că ceea ce mă neliniștește cel mai tare este liniștea, pentru că mă face să mă gândesc, mă pune în fața propriilor mele întrebări. Și primul motiv pentru care mi-e frică să-mi pun întrebări este faptul că mi-e teamă că nu am răspunsuri. Asta explică de ce fug atât de mult de liniștea inevitabilă care mă ia cu asalt înainte să merg la culcare. Ca să evit să nu fiu copleșită de acest lucru fac în așa fel încât mintea mea să fie invadată de gânduri de orice fel, astfel încât să nu mă gândesc la mine însămi, până ce nu sosește clipa somnului. Mă îngrijorează răspunsul pe care anumite întrebări l-ar putea avea, mi-e teamă că m-ar constrânge să stau în fața unor aspecte din mine pe care nu vreau să le cunosc, sau care m-ar putea conduce pe un drum istovitor. Cum a spus prietenul meu, eu prefer să trăiesc într-o bulă alcătuită din zâmbete, râsete, momente de deznădejde și tristețe, toate extrem de devitalizate, opace. Trăiesc într-un carusel de emoții care, într-o zi mă duce sus, iar în cealaltă mă face să cad în întunericul disperării; mă entuziasmez pentru timpul în care experimentez acea emoție, pentru ca mai apoi să las totul deoparte în sertarul „experiențelor frumoase”. Dar îmi dau seama că mie asta nu-mi ajunge, eu vreau mult mai mult, vreau ceva care trebuie să fie în mod obligatoriu mare, pentru că – așa cum spune Kierkegaard – „nimic din ceea ce e finit, nici măcar lumea întreagă, nu poate satisface sufletul uman care simte nevoia infinitului”».

Cu ceva vreme în urmă, *Tracce* descria nihilismul despre care vorbesc ca «un dușman subtil, greu de prins și de descifrat pentru că nu întotdeauna se arată cu niște trăsături clare [...], ci mult mai des are atitudinea impalpabilă a unui gol de pierdut».⁷ Impalpabil și, în același timp, foarte concret. Un prieten, student, surprindea acest lucru astfel: «Nimicul este mult mai subtil și alunecos decât mi-aș fi putut închipui, micul nimic de zi cu zi care, de multe ori, risc să îmi domine zilele».

Încercând să focalizăm cât mai mult problema – pe care unii poate că nici măcar nu o văd sau se încăpățânează să n-o vadă –, putem spune: dubiul despre lipsa de consistență a realului și neîncrederea în posibilitatea de semnificație și de împlinire a existenței se întrepătrund și se susțin reciproc în acel nihilism care ne privește pe toți.

Forma actuală a nihilismului se poate descrie, în sfârșit, ca un sentiment de gol în afara (contextul în care trebuie să trăim, care uneori se poate traduce prin «bula alcătuită din zâmbete, râsete, momente de deznădejde și tristețe, dar toate extrem de devitalizate, opace») și înăuntrul nostru («îmi dau seama că mie nu-mi ajunge asta, eu vreau mult mai mult»), a cărui consecință este o deteriorare a raportului cu realitatea, cu circumstanțele, care par, la urma urmei, toate fără sens, par să nu merite din partea noastră un consimțământ adevărat. E ca o *toropeală* a eului, care frânează implicarea noastră în ceea ce se întâmplă, chiar și atunci când suntem acaparați de vârtejul unor activități frenetice; acele activități care, dintr-o dată și pentru o anumită perioadă de timp au fost întrerupte de Coronavirus – astfel încât, mai mult sau mai puțin, am fost „constrânși” oarecum cu toții să ne gândim încotro mergem, ce vrem să facem cu viața noastră, ce o poate susține efectiv.

⁷ C. Esposito, *Il nichilismo della porta accanto*, interviu sub îngrijirea lui Davide Perillo, *Tracce-Litterae communionis*, noiembrie 2019, p. 12-18.

Lewis adaugă o nuanță la această descriere. «Creștinii», scrie într-una din celebrele sale scrisori ale lui Berlicche către Malacoda, «îl descriu pe Dușman [adică Cristos] ca fiind cineva „fără de care Nimicul e puternic”. Și Nimicul e foarte puternic: e atât de puternic încât să-i fure omului cei mai buni ani nu cu păcate dulci, ci cu o teribilă *volubilitate a minții* care se rătăcește habar n-are în ce, fără să știe de ce, se rătăcește în satisfacția unor curiozități atât de slabe încât e conștientă de asta doar pe jumătate».⁸

Toropeală, volubilitate a minții și, cum observă Orwell în romanul său profetic *1984*, *apatie*: «Îl atinse faptul că ceea ce caracteriza cu adevărat viața modernă nu era atât de mult cruzimea sa, nici sentimentul general de nesiguranță ce putea fi resimțit, cât acel gol, acea apatie incoloră».⁹ Este o «apatie incoloră» care corodează străfundul eului și care sapă o distanță, o groapă, între noi și ceea ce se întâmplă: «Nu era nimic, în ceea ce mă înconjură, ce aș fi putut atunci să respect sau de care să mă fi putut simți atras», descrie Dostoievski.¹⁰

Nimic nu pare, așadar, în stare să acapareze eul cu adevărat. Raporturile pe care totuși le avem, lucrurile pe care totuși le facem, ne plictisesc, chiar și cele care pentru o perioadă ne-au entuziasmat. Acesta este chipul asumat azi de nihilism: o astenie, o absență de tensiune, de energie, o pierdere a plăcerii de a trăi. «Bogațiile sunt mai mari, dar puterile mai mici; nu mai există o idee care să îi lege pe oameni de ea, totul s-a ramolit și s-a deteriorat, totul și toți au devenit fleșcăiți și fără vigoare. Toți, toți, cu toții ne-am fleșcăit!».¹¹

De aceea papa Francisc susține că azi, «amenințarea cea mare [...] este pierderea sensului de a trăi».¹² Cesare Pavese exprimă în mod sfâșietor acest lucru, într-o poezie scrisă când avea de-abia șaptesprezece ani: «Să merg singur pe drumuri / tulburat mereu de frica / de a vedea cum dispar de sub ochii mei / creațiile îndelung contemplate; / simțind cum se ofilește în mine sufletul / pasiunea, speranța ... totul ... totul / și să rămân astfel fără urmă de iubire, / [...] / condamnat la zilnică tristețe».¹³ Cu câteva luni în urmă, îmi scria o tânără studentă: «În ultima vreme, ca niciodată până acum, mi-am dat seama că trăiesc momente de gol, momente în care orizontul vieții mele e caracterizat de decăderea dorinței și eu dispar, trăiesc pe jumătate. Nimicul din mine vorbește cu o formă delicată, mă face să mă menajez: să îmi menajez energia, fiindcă merită să fac doar ceea ce am eu în minte fără ca nici măcar să nu țin cont de alte propuneri; mă menajez în relații, pentru că nu merită să împărtășesc dificultățile mele. În sfârșit, mă face să fac minimum indispensabil și eu mă regăsesc ca fiind tot mai aridă și mai nemulțumită. Și în aceste ultime zile de noiembrie mi se pare că trăiesc o atmosferă de mormânt: în fața multor ocazii frumoase, pornind de la raportul neașteptat cu cei din primul an, până la examenul de licență al prietenilor mai mari, adesea mă trezesc închisă în gândurile mele și în dificultățile mele. Îmi dau seama, întocmai, că sunt la cheremul nimicului, a unei frământări pe care nu știu s-o explic».

La aceeași experiență face referire fragmentul unei alte scrisori, pe care am primit-o recent: «Stând acasă, fără să lucrez [datorită izolării impuse de urgența sanitară] am început să experimentez pe

⁸ C.S. Lewis, *Le lettere di Berlicche*, Oscar Mondadori, Milano 1979, p. 51-52. Caractere italice ale noastre.

⁹ Cfr. G. Orwell, *1984*, Oscar Mondadori, Milano 1983, p. 97.

¹⁰ F. Dostoevskij, *Memorie dal sottosuolo*, Mondadori, Milano 2011, p. 70.

¹¹ F. Dostoevskij, *L'idiota*, Feltrinelli, Milano 2011, p. 476.

¹² Francisc, *Audiență generală*, 27 noiembrie 2019.

¹³ C. Pavese, «A Mario Sturani», Monza - Torino, 13 ianuarie 1926.

propria piele ce este acest nimic la care te referi. Dacă acest timp nu e umplut de ceva care rămâne prezent, e chiar complet gol și eu sunt nimic».

Dar nu e totul. Caracteristicilor scoase în evidență li se alătură, de fapt, și un sentiment de neputință de a modifica atitudinea pe care am luat-o («atitudinea impalpabilă a unui gol de pierdut», spuneam), neputința de a ne ridica din nou, ca și cum eforturile, și nici măcar anumiți stimuli care ajung la noi din afară, n-ar fi suficiente pentru a ne pune din nou pe picioare, pentru a ne schimba privirea față de noi înșine și față de lucruri, pentru a ne face să sesizăm densitatea realității și să ne răscumpere din golul pe care îl simțim.

Este o experiență dureroasă care îi caracterizează pe toți contemporanii noștri. «Cu adevărat, nu există nimic care să reușească să împiedice revenirea tot mai apropiată a acelor momente în care singurătatea ta absolută, percepția neantului universal, presentimentul că existența ta se apropie de un dezastru dureros și definitiv, se combină ca să te scufunde într-o stare de adevărată și reală suferință».¹⁴

Avem nevoie de ceva care să fie în stare să retrezească toată densitatea dorinței noastre și care să ne redeschidă în fața provocării realității, a circumstanțelor, astfel încât să putem «să trăim întotdeauna, în mod intens realul».¹⁵ Ne dăm seama că simpla întâmplare a lucrurilor nu e de ajuns, ne trezim în situația celui care încearcă să urce din nou o povară și alunecă înapoi, revine la punctul de pornire. Recădem în nimicul nostru. Nu vedem ce anume l-ar putea contracara și nu înțelegem de unde să pornim. Suntem așadar profund neîmpăcați cu noi înșine.

Este nemulțumirea pe care o identifică în tineri – care însă se extinde asupra tuturor – psihanalistul Galimberti, din care am citat o frază la Ziua de început de an:¹⁶ «Tinerii nu sunt bine, dar nici măcar nu înțeleg de ce».¹⁷

«Să aud această frază a lui Galimberti, la Ziua de început de an», îmi scrie un tânăr prieten, «mi-a frânt inima, pentru că descrie perfect viața mea din această perioadă. De luni de zile deja, există în mine un fel de insatisfacție și de tristețe în tot ceea ce fac. Văd că această nemulțumire e peste tot, ca și cum, sub masca zâmbetelor și a miilor de lucruri de făcut, ar domni nimicul, o absență a semnificației adevărate, o absență a bucuriei adevărate. Lipsind semnificația, rămâne doar datoria, o îndatorire inutilă, care mă trage și mai mult în jos. Poate acesta e nihilismul despre care adesea ne vorbești. E o problemă care se referă la existența mea. De fapt e ca și cum viața, acum, ar fi mai puțin viață. Și prima dovadă e că tot ceea ce nu merge conform planurilor mele devine un bolovan care mă îngroapă. E suficient un nimic, un mărunțiș care nu merge cum aș vrea, și mă prăbușesc, mă dau bătut, mă las să decad. În fața realității sunt cumva resemnat și trist. În pofida măștilor, încercarea de a mă prefăca ca și cum nimic n-ar fi, de a mă forța să merg înainte, îmi dau seama că în străfundul meu, în fața tuturor lucrurilor care mi se întâmplă și pe care le văd, sunt trist, dar nu înțeleg de ce. Numai cu câțiva ani în urmă era cu totul invers, dificultățile erau niște rampe, nu niște bolovani; acum, nevoia pe care o am în inimă încerc să nu o privesc, mă prefac că nu există, mă prefac că sunt bine, nimic nu mă mai miră. Am nevoie de ceva mare care să învingă nimicul în care

¹⁴ M. Houellebecq, *Estensione del dominio della lotta*, Bompiani, Milano 2007, p. 15.

¹⁵ L. Giussani, *Sensul religios*, Ed. Arhiepiscopiei Romano-Catolice, București 2000, p. 169.

¹⁶ Se face referire la Ziua de început de an a adulților și studenților din Comunione e Liberazione cu titlul «Cine e acesta?», care a avut loc la Milano, în data de 29 septembrie 2019.

¹⁷ U. Galimberti, «A 18 anni via da casa: ci vuole un servizio civile di 12 mesi», interviu de S. Lorenzetto, *Corriere della Sera*, 15 septembrie 2019.

am căzut. Ți mulțumesc de compania pe care mi-o faci provocându-mă cu întrebările tale și îți cer ajutor pentru că am nevoie să încep din nou să mă mir, am nevoie să înțeleg ceea ce mi se întâmplă în timpul zilelor, pentru că în acest nimic nu vreau să rămân». Ne lăsăm în decădere, punând accentul pe banalități, fără pretenții, pentru a umple cumva timpul care trece. «Nimicul nu se alege, în nimic ne abandonăm»,¹⁸ pentru că, așa cum spunea Malraux, «nu există ideal pentru care să ne putem sacrifica», pentru care să ne putem implica cu adevărat, «pentru că despre toți cunoaștem minciuna, noi, cei care nu știm ce este adevărul».¹⁹

După cum se vede, nihilismul actual, nu mai este cel de odată, care se lupta eroic cu valorile; nihilismul de azi nu e ambițios: are chipul unei vieți „normale”, dar cu o molie înăuntru, pentru că nimic nu mai pare să merite, nimic nu atrage, nimic nu acaparează cu adevărat. E un nihilism suferit pasiv, care pătrunde sub piele și duce la o oboseală a dorinței, ca un maratonist epuizat chiar imediat după ce a pornit. Augusto Del Noce vorbea despre un «nihilism vesel», «fără neliniște», care ar vrea să nege «*inquietum cor meum* augustinian» prin plăceri superficiale.²⁰

2. Libertatea e în fața unei provocări

În acest context, libertatea noastră este în fața unei provocări. Să ne întrebăm: putem oare să ne limităm la a observa detașat spectacolul nimicului care înaintază în viața noastră, cum descrie Houellebecq? «Instalat la intersecția spațiului și a timpului, / observ cu ochi rece înaintarea nimicului».²¹ Libertatea poate decide și să nu vadă și să fugă: «Ok, suntem în voia nimicului. Pfff, cui îi pasă?!», amăgindu-se că rezolvă problema pur și simplu uitându-se în altă parte. Putem face asta în orice situație. Edgar Morin, unul dintre cei mai cunoscuți gânditori europeni în viață, observă în mod acut: «Am înțeles că o sursă de greșeli și de amăgiri este să ascundem faptele care ne deranjează, să le anesteziem și să le eliminăm din mintea noastră».²² Ca și cum ai zice, scoți dintele și nu te mai doare; dacă ochii nu văd, inima nu mai suferă. Am încercat de toate în perioada Coronavirusului.

Dacă Iov ar fi trăit în aceste vremuri ale noastre, prietenul său, Zofar, ca să-l consoleze de nenorocirile suferite, i-ar fi putut spune: «În momentele de izolare, trebuie să te distrezi! Nu există niciun analgezic mai bun decât plăcerea!».

Dar oare o fi adevărat? Oare putem cu adevărat să reușim atingerea obiectivului pe care Del Noce i-l atribuie nihilismului vesel, adică să suprimăm neliniștea inimii sau, cum spune Morin, să eliminăm din mintea noastră înaintarea nimicului? Fiecare să se uite la propria experiență și să judece singur! Putem realmente să rezolvăm așa problema, doar întorcând capul în altă parte?

Există unii, precum Andrea Momoito, care au sinceritatea de a mărturisi caracterul impracticabil al acestui drum: «Ai o zi grea? Nu-ți fă griji, îți trimit unul din bancurile alea stupide pe care continuăm să le tot trimitem prin WhatsApp, chiar dacă nu le găsim deloc amuzante, chiar dacă mă simt o cinică ce încearcă să smulgă un zâmbet de la ceilalți în timp ce tot ceea ce vreau să fac e să

¹⁸ C. Fabro, *Libro dell'esistenza e della libertà vagabonda*, Piemme, Casale Monferrato (AL) 2000, p. 28.

¹⁹ A. Malraux, *La tentation de l'Occident*, Bernard Grasset, Paris 1926, p. 216; traducere a noastră.

²⁰ A. Del Noce, *Lettera a Rodolfo Quadrelli*, Inedito, 1984. «Il nichilismo oggi corrente è il nichilismo gaio, senza inquietudine (forse si potrebbe definirlo per la soppressione dell'*inquietum cor meum* agostiniano)».

²¹ M. Houellebecq, *Cahier*, La nave di Teseo, Milano 2019, p. 23.

²² E. Morin, *Insegnare a vivere. Manifesto per cambiare l'educazione*, Raffaello Cortina, Milano 2015, p. 14.

mă uit la Hospital Central [un serial TV, *ndt*]. Fac schimb de video-uri cu colega mea, Andrea Liba, mă gândesc la imaginile gif prostești de postat pe Instagram și pe urmă mă prăbușesc pentru că nu cred în nimic. Am nevoie să știu că lumea mea există aici, dar nu e așa. [...] Nu mai am nimic de zis, decât că sunt disperată, că mi-e greu să înțeleg de ce atâta bucurie în aer și de ce atâta optimism, atâtea solicitări Zoom, atâtea mesaje, atâtea aplauze și atâtea tâmpenii. [...] Nu-mi rămâne decât să învăț să trăiesc cu această furie. Această furie care mă invadează și de care nu știu pe cine să consider vinovat».²³

La fel de sincer, Sol Aguirre mărturisește că a elaborat o rețetă a cărei inconsistență o recunoaște chiar ea însăși: «Și iată-mă aici, povestind tot felul de prostii [...] ca să văd dacă nu cumva una din ele reușește să aducă un zâmbet pe vreun chip morocănos. Râsul, încă o dată, ca antidot la o realitate prea întunecată. Râsetul, adesea atât de disprețuit, e întotdeauna remediul meu».²⁴

Faptul e că, scrie Simone Weil, «nimeni [...] nu se mulțumește pur și simplu și numai cu faptul că trăiește [...]. Vrem să trăim pentru ceva»,²⁵ vrem să trăim intens.

«Se poate greși la nivel de idei, dar nu se poate greși cu inima sau să ne pierdem propria conștiință din greșală».²⁶ Dacă nu se poate greși cu inima, ce anume presupune asta?

3. Surpriza

În fața incapacității noastre de a rezolva până la capăt nemulțumirea noastră – adică problema acelui nimic care erodează zilele noastre –, putem decide să nu băgăm în seamă această stare, eliminând-o. Dar, iată, surpriză: durerea rămâne. Și încă cum! Neliniștea inimii poate fi acoperită, nu suprimată; insatisfacția poate fi disimulată, nu eliminată. În noi există ceva ce, la urma urmei, nu poate fi redus la tăcere. În pofida măștilor pe care le purtăm și a încercării de a ne preface că nimic n-ar fi, forțându-ne să mergem înainte, suntem triști și totul e ca un bolovan care ne strivește. Fix invers decât a crede că o dată ce scoți dintele, trece și durerea! Durerea rămâne. De ce? Pentru că există ceva în noi care rezistă.

«Era ceva care nu murea în mine, în adâncul inimii mele și a conștiinței mele: ceva ce nu voia să moară și care se manifesta sub forma unei angoase mistuitoare».²⁷

Ce anume rezistă? Scrie Houellebecq în scrisoarea către Bernard-Henri Lévy pe care am citat-o de multe ori în ultimul an, tocmai pentru că mi se pare că mărturisește exemplar dinamica umană pe care o descriem aici: «Îmi e greu să admit că am simțit tot mai des dorința de a fi iubit. O minimă judecată mă convingea [...] de fiecare dată de absurditatea unui astfel de vis [...]. Dar judecata nu ajută la nimic, dorința rămâne și trebuie să mărturisesc că încă persistă».²⁸

Atunci – insist – să nu ne batem joc de noi și să nu lăsăm ca cineva să își bată joc de noi spunând că e suficient să ne uităm în altă parte ca să rezolvăm problema: nihilismul găsește un punct de rezistență mai ales în noi înșine. Să fim atenți la acest punct!

²³ A. Momoito, *Público*, 10 aprilie 2020.

²⁴ S. Aguirre, *El Español*, 3 aprilie 2020.

²⁵ S. Weil, *L'amore di Dio*, Borla, Roma 1979, p. 78.

²⁶ F. Dostoevskij, *Lettere sulla creatività*, Feltrinelli, Milano 1991, p. 55.

²⁷ F. Dostoevskij, *Memorie dal sottosuolo*, op. cit., p. 147.

²⁸ F. Sinisi, «Michel Houellebecq. "La vita è rara"», *Tracce-Litterae communionis*, iunie 2019, p. 65.

În fața provocării Coronavirusului, Isabel Coixet trebuie să își admită propria neputință: «Tot ceea ce consideram drept scontat, nu mai există. Și ceea ce se deschide înaintea noastră este o ceață densă, lipsită de lumină. Recunosc că nu știu să trăiesc această oră, aceste minute care sunt pe punctul de a deveni eterne».²⁹ Regizoarea spaniolă recunoaște că nu reușește să stea în fața a ceea ce i se întâmplă ei, la fel ca nouă, și asta îi provoacă o frământare care transformă minutele ce trec într-un coșmar care pare nesfârșit.

Sol Aguirre, prin cântecul ei, descrie experiența izolării: «În timpul primei săptămâni de izolare mi-a fost frică. Îmi era fică nu doar de virus, ci și de posibilitatea ca tristețea să nu vină în vizită. Mă refer la acea tristețe insuportabilă și persistentă care întunecă privirea și viața. N-am mărturisit asta nimănui pentru că știu ce mi-ar fi răspuns: fii fericită, fă-ți planuri, găsește soluții».³⁰

Ce anume iese în evidență în aceste reacții, în aceste mărturii sincere și descoperite? Permanența acelei structuri originare a omului care este dorința. E uimitor să vedem asta în cineva precum Houellebecq, așa cum arată scrisoarea citată. «Atitudinea originară în care omul este creat – scrie Giussani – este cea a unui impuls care are o direcție și un obiectiv precise, o tensiune adică chiar spre misterul care pune acest impuls, o tensiune spre infinitul lui Dumnezeu; *Fecisti nos ad Te, Domine, et irrequietum est cor nostrum donecrequiescat in Te* (Sfântul Augustin)».³¹ Această structură originară care se anunță, cu ireductibilitatea ei, se află tocmai la rădăcina nihilismului, care a devenit azi haină culturală și fenomen social.

Atunci care e cea dintâi mișcare a celui care nu vrea să trăiască fugind de o problemă pe care nu știe cum s-o rezolve? A recunoaște, tocmai în acest context de gol de sens, că există ceva ireductibil, care rezistă în fața nihilismului, în fața oricărui cinism raționalist, așa cum, în mod emblematic, documentează un nihilist precum Houellebecq. Ce anume rezistă? Eul meu, ireductibil.

Dacă sunt atent, trebuie să recunosc persistența unei structuri elementare a eului meu, a mea, care sufăr totuși golul de sens în care sunt cufundat, gol de sens care a devenit, de ceva vreme, „atmosferă”, „cultură”: cu cât nimicul se răspândește mai mult, cu atât mai mult, rănilor și așteptările umanității noastre ies la iveală cu toată forța lor, nu mai sunt acoperite de dialectici culturale și de proiecte colective care nu mai au impact asupra noastră: sunt așteptări și răni care apar cu chipul lor cel mai elementar, fără armătura prea multor discuții.

«Era ceva ce nu murea în mine», spune Dostoievski. Și Chesterton observă: «Doar atunci când veți fi naufragiat de-a binelea, găsiți cu adevărat ceea ce aveți nevoie».³²

Am văzut asta în mod surprinzător în momentul în care a explodat Coronavirusul. Retreziți din toropeala noastră, au apărut întrebările. «Eram într-o epocă – afirmă Maurizio Maggiani, intervievat de *Tracce* – care părea că s-a terminat acolo. Părea că nu se mai poate întâmpla nimic, totul avea o logică a sa, imposibil de atacat. Sistemul nu putea fi străpuns. Trăiam ca și cum am fi zis: ce mai vrei? Ce vrei mai bun de atât? Și unde este acest „mai”? Unde este „mai bun”? Era sfârșitul istoriei. [...] Un land infinit, un pământ plat. Și, în schimb, o mișcare telurică, a vălurit această întindere nemișcată și a făcut din ea un peisaj tulburător». Care a fost primul rezultat al acestui cutremur? Întrebările. «E necesar să ne punem fiecare întrebările, pentru că ne plasează într-un spațiu mai puțin restrâns, ne eliberează de după gratiile închisorii în care suntem limitați. [...] În zbuciumuri,

²⁹ I. Coixet, *ABC*, 31 martie 2020.

³⁰ S. Aguirre, *El Español*, 10 aprilie 2020.

³¹ L. Giussani, *Alla ricerca del volto umano*, Rizzoli, Milano 1995, p. 231.

³² G.K. Chesterton, *Le avventure di un uomo vivo*, Mondadori, Milano 1981, p. 62.

în haosul nostru, putem să ne îndreptăm spre rațiune, spre condiția de adult. Cum? Tocmai întrebând. Punând întrebări». În fața întrebărilor, se domolește «orice aroganță, orice mândrie»,³³ care ne însoțesc atât de des.

Provocați de o circumstanță amețitoare, întrebările își croiesc o breșă în zidurile zonei de confort în care ne-am refugiat. Bula s-a făcut țandări: «Am trăit prea mult timp sub anestezie», spune Nuria Labari, «fiind parte a unui sistem prea des eronat la nivelul temeiurilor sale».³⁴ Am experimentat ceea ce Giussani afirmă în capitolul X al *Sensul religios*: «O persoană care a trăit în mică măsură impactul cu realitatea fiindcă, de exemplu, n-a fost nevoită să facă prea multe, va avea un sentiment slab al propriei sale conștiințe, va percepe mai puțin energia și vibrația rațiunii sale».³⁵

Există momente în care realitatea ne izbește atât de puternic încât e foarte greu să-i amortizăm lovitura, să ne eschivăm (eluderne) sau să-i ignorăm provocarea. Ceea ce s-a întâmplat ne-a retrezit atenția – având concursul libertății noastre –, punând din nou în mișcare rațiunea noastră, eliberând exigențele de sens care exprimă natura acestei rațiuni. Vorbesc despre acea urgență de semnificație care ne constituie și pe care impactul – acceptat – cu realitatea goală și crudă l-a readus la lumină într-un mod atât de impunător. În acest sens am vorbit despre o «retrezire a umanului».³⁶

Cu cât nihilismul înaintează mai mult, devine cu atât mai evidentă imposibilitatea de a trăi fără un sens, cu atât mai mult se face auzită dorința indestructibilă de a fi doriți, de a fi iubiți.

E ceea ce i se întâmplă «fiului risipitor»³⁷ despre care vorbește Evanghelia: cu cât decade mai mult, cu atât apare mai surprinzător în el dorul de tatăl său. Dar și cei care se gândesc că nu au un tată – ca și cei care se identifică în poziția descrisă de Houellebecq – își dau seama că dorința de a fi iubiți persistă în mod ireductibil.

«Timpul nostru este neîncrezător (diffidente) în cuvinte, fuge de dogme. Și cu toate acestea, cunoaște semnificația dorinței. Dorește, în mod confuz, fără să știe ce anume, și dacă numai senzația de a avea în sine un gol care are nevoie să fie umplut».³⁸ Această dorință nu dispăre, nu se stinge. De aceea Cehov spune că pentru a surprinde cine este în fața noastră, punctul care trebuie privit este dorința acestuia: «Atunci când, în trecut, voiam să înțeleg pe cineva, sau pe mine însumi, începeam să analizez nu atât acțiunile [așa cum, în schimb, facem noi: cu o înverșunare moralistă față de noi înșine, ne blocăm foarte ușor privirea la ceea ce greșim, pentru ca mai apoi să ne „flagelăm”], în care totul e complicat, ci dorințele». E ceea ce face Isus: de fapt, la ce se uită când o privește pe samariteancă? La setea ei, la dorința ei. El se adresează setei acelei femei: «Eu am o apă, o apă nouă, diferită, unica în măsură să îți potolească setea».³⁹ În acest sens, Cehov declară: «Spune-mi ce anume îți dorești, ca să-ți spun cine ești!».⁴⁰

Tot eul nostru se află în dorința noastră, totul rezidă în ceea ce, în mod autentic și profund, ne dorim. Iar tu, ce anume vrei acum, ce îți dorești? «Cred că această continuă rechemare a mea la dorință,

³³ M. Maggiani, «Il cambio della vita», interviu îngrijit de Alessandra Stoppa, *Tracce-Litterae communionis*, mai 2020, p. 15-16.

³⁴ N. Labari, *El País*, 18 martie 2020.

³⁵ L. Giussani, *Sensul religios*, Ed. Arhiepiscopiei Romano-Catolice, București 2000, p. 157.

³⁶ Cfr. J. Carrón, *Retrezirea umanului, Reflecțiile unor vremuri amețitoare*, Bur, Milano 2020, ebook.

³⁷ Lc 15,11-32.

³⁸ E. Varden, *La solitudine spezzata. Sulla memoria cristiana*, Edizioni Qiqajon - Comunità di Bose, Magnano (Bi), 2019, p. 143.

³⁹ Cfr. In 4,4-42.

⁴⁰ A. Čehov, «Una storia noiosa» în Id., *Racconti*, Einaudi, Torino 1974, p. 201.

care provine din experiența vieții mele, [...] este unul din lucrurile care face mai simpatic [mai interesant] ceea ce spun, pentru că este un lucru evident uman, dar e aspectul cel mai puțin pus în practică dintre toate»,⁴¹ pentru că mulți ar vrea să-l sufoce – cum am spus mai devreme – să se uite în altă parte, să calce în picioare.

Cum să trăim în această situație? De unde să pornim pentru a recâștiga viața pe care riscăm s-o pierdem? Această întrebare exprimă o urgență existențială, e ca un ghimpe în coastă. Datorită ireductibilității dorinței, care rezistă în pofida invaziei nimicului și care face dramatică viața făcând să ardă și mai mult întrebarea, ne aflăm în fața unei alternative: fie să ne resemnăm privind în altă parte, făcându-ne că nimic nu s-ar fi întâmplat și bătându-ne joc de noi înșine, fie lăsăm ca toată dorința noastră să strige, să dăm curs la toată urgența inimii pe care nimeni n-o poate stinge. Putem recunoaște realul, pornind de la nemulțumirea noastră, și să strigăm.

Dar ... este oare rezonabil să strigăm, dacă – la urmă – nu există nimic? Uneori suntem descurajați, oboșiți să tot strigăm. Alte ori predomină dubiul că nu merită să strigăm. Rațiunea acestei descurajări, a acestui dubiu e că noi considerăm scontată existența strigătului inimii, a acelei dorințe care rezistă în fața oricărui nihilism. Dar existența strigătului, a întrebării, a dorinței, e lucrul cel mai puțin scontat care există. Astfel încât, atunci când ne gândim, începem să ne minunăm de existența sa. Acum, ce anume presupune existența strigătului?

Dacă există strigătul, există răspunsul. O astfel de afirmație ni se pare uneori greu de înțeles. Motivul e cel menționat: considerăm scontat strigătul. Folosind până la capăt rațiunea, fidel față de ceea ce apare în experiență, Giussani identifică o lege permanentă: «Afirmarea existenței răspunsului» este «conținut în însăși întrebare».⁴² Oricât de misterios ar fi, răspunsul există. E implicit întrebării (în această direcție, în interviul citat, Maggiani observă că răspunsul «este deja în întrebare»⁴³). De fapt, insistă Giussani, «dacă nu admitem existența răspunsului suprimăm implicit și întrebarea».⁴⁴ Exigența de semnificație, de iubire, de împlinire, este afirmarea implicită a unei totalități, «a unui răspuns ultim care stă *dincolo* de modalitățile existențiale experimentabile», dar există. De unde știu că există? Pentru că – repet – existența este implicită în dinamica însăși a persoanei mele, în structura de exigențe a umanității mele. «Dacă ar fi eliminată ipoteza lui „dincolo de”, acele exigențe ar fi artificial sufocate».⁴⁵

4. Un «tu» care găzduiește strigătul

Nevoia de semnificație totală, de iubire totală și de împlinire totală, e parte constitutivă a rațiunii noastre, este expresia supremă a rațiunii noastre. Simplul fapt că există această nevoie ne „constrânge” să afirmăm existența răspunsului, chiar și dincolo de orizontul a ceea ce măsurăm noi.⁴⁶ Altfel n-ar exista strigătul, nu ne-am explica existența întrebării. Atunci când abolim categoria

⁴¹ Fraternitatea Comunione e Liberazione (FCL), *Documentație audiovizuală*, Zi de meditație pentru persoanele căsătorite, Milano, 23 ianuarie 1977.

⁴² L. Giussani, *Sensul religios*, op. cit., p. 90.

⁴³ M. Maggiani, «Il cambio della vita», cit., p. 15.

⁴⁴ L. Giussani, *Sensul religios*, op. cit., p. 89.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 178.

⁴⁶ Scrie Giussani: «Culmea cuceririi rațiunii este perceperea unei existențe necunoscute, de neatins, căreia toată mișcarea omului îi este destinată, pentru că depinde de aceasta. Este ideea de *mister*» (L. Giussani, *Sensul religios*, op. cit., p. 180).

posibilității, care este însăși stofa rațiunii, atunci când, datorită dificultății de a afirma răspunsul, spunem: «Nu se poate», renegăm rațiunea chiar în esența ei, deprimăm dinamismul ei vital. Dacă m-aș trezi pierdut într-o pădure, a striga «Ajutor!» ar fi gestul cel mai rezonabil. Dar să strig presupune posibilitatea că există cineva care îmi ascultă strigătul. Oricât de îndepărtată ar fi, de fapt, nu pot exclude niciodată în mod *absolut* posibilitatea că cineva mă aude. Altfel ar fi absurd să strigăm. De aceea, chiar în momentul în care – datorită dificultății de care dau – neg posibilitatea că cineva ascultă strigătul meu, suprim strigătul, rațiunea mea se întunecă. Iată, de această «iraționalitate» (această «disperare»⁴⁷) este foarte tentat omul contemporan – fiecare dintre noi: datorită greutăților pe care le întâlnește de-a lungul drumului, spune: «Nu se poate» și, negând posibilitatea răspunsului, experimentează estomparea întrebării, întunecarea rațiunii, slăbiciunea dorinței. Când se retrezește întrebarea? Atunci când găsim în fața noastră o prezență care răspunde, o prezență la înălțimea întrebării noastre de totalitate. Așa că, nu e greu să ne închipuim, cât de tare s-o fi ridicat strigătul orbului Bartimeu, și cât de nestăvilit era strigătul său când a aflat că se apropia unul despre care auzise spunându-se că răspundea la întrebarea profundă de viață a oamenilor.

«În timp ce pleca din Ierihon, împreună cu discipolii săi și cu o mare mulțime, fiul lui Timeu, Bartimeu, care era orb, stătea de-a lungul drumului și cerșea. Auzind că era Isus Nazarineanul, a început să strige [strigăm în fața cuiva. O fi trecut mulți oameni pe lângă Bartimeu, însă doar când a auzit vorbindu-se despre acel om, unul care avea nume și prenume, a început să strige:] [...] „Fiul lui David, Isuse, fie-ți milă de mine!” [nu se strigă în fața unui oarecare, se strigă în fața cuiva care are un nume precis]. Mulți l-au certat ca să tacă, dar el striga și mai tare: „Fiul lui David, fie-ți milă de mine!”. Isus se opri și spuse: „Aduceți-l!”. Aduseră orbul, spunându-i: „Curaj! Ridică-te, te cheamă!”. El, aruncându-și mantaua, sări în picioare și veni la Isus. Atunci Isus îi spuse: „Ce vrei să fac pentru tine?”»⁴⁸

De atunci, de când Isus a erupt în istorie, există în orizontul vieții oamenilor o Prezență în fața căreia se poate striga, Cineva care, în fața strigătului fiecăruia dintre noi, ne întreabă: «Ce vrei să fac pentru tine?». Există Cineva care ne îmbrățișează strigătul, o Prezență pe care nimeni n-o poate elimina, atât de mult este un Fapt care s-a întâmplat și care se întâmplă, contemporan, care persistă în istorie. Posibilitatea de a-l întâlni ne este dată fiecăruia dintre noi. Oricare ar fi situația în care ne aflăm, ariditatea sau oboseala din noi, incapacitatea de a fi cuprinși de lucruri sau nimicul care ne ia cu asalt, nimeni nu va putea evita, orice poziție ar lua, să nu fie atins, să nu audă răsunând, bubuind întrebarea lui Cristos ca și cum i-ar fi adresată personal: «Ce vrei să fac pentru tine?». Și nimic nu ne poate împiedica să răspundem ca orbul Bartimeu: «Rabi, să văd din nou!»,⁴⁹ să pot «vedea», adică să experimentez atractivitatea Ta care mă târăște în afara nimicului. De ce suntem împreună? Pentru că și noi, la fel ca Bartimeu, am interceptat această Prezență capabilă să găzduiască strigătul umanității noastre, retrezind o ultimă, ireductibilă iubire față de noi înșine, o duioșie față de noi care altminteri ar fi de neînchipuit, și susținând drumul nostru astfel încât să nu alunecăm în nimic. Suntem împreună ca să strigăm ca orbul din Evanghelie. Doar pentru că există această Prezență, făcându-i spațiu în noi și printre noi, putem trăi din plin.

⁴⁷ Cfr. L. Giussani, *Sensul religios*, op. cit., p. 217.

⁴⁸ Mc 10,46-51.

⁴⁹ Mc 10,51.

A face spațiu în noi acestei Prezențe are un nume. Care? Tăcerea. «Tăcerea [...] nu este un nimic, tăcerea este o rugăciune, este conștiința de a fi în fața lui Dumnezeu, [...] este o întrebare».⁵⁰ Pierdem prea mult timp vorbind despre lucruri care nu au nicio valoare și nu ne oferă niciun ajutor pentru a trăi. În fața tuturor celor care ne spun – în diferitele moduri în care se poate alimenta distracția –: «Nu striga, nu striga, nu striga!», putem însă să facem ca Bartimeu, care striga chiar și mai tare: «Isuse, fie-ți milă de mine!». Dacă vibrează în noi măcar o fărâmă de iubire față de noi înșine, acest strigăt ne umple tăcerea. În inevitabila dramă a vieții, putem să nu cenzurăm, să nu cedăm în fața vulnerabilității noastre și a neputinței noastre, pentru că există o Prezență care ne îmbrățișează, care îmbrățișează toată umanitatea noastră confuză și neliniștită, care se apleacă asupra rănilor noastre și ne întrebă: «Ce vrei să fac pentru tine?».

⁵⁰ L. Giussani, *La convenienza umana della fede*, Bur, Milano 2018, pp. 212-213.